Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(2)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA KOMIL INSON TARBIYASI VA DIDAKTIK G‘OYALARNING PEDAGOGIK AHAMIYATI

Kenjayeva Saodat Nurmurod qizi

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida ilgari surilgan komil inson tarbiyasi, axloqiy kamolot va didaktik g‘oyalarning pedagogik ahamiyati tahlil etiladi. Dostonda adolat, saxovat, halollik, kamtarlik, ilm-ma’rifat, mehnatsevarlik va insonparvarlik kabi fazilatlarning inson ma’naviyatini shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, asar tarkibidagi maqolatlar va ibratli hikoyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlari, yosh avlodda axloqiy tafakkur, ijtimoiy mas’uliyat hamda ezgu fazilatlarni rivojlantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Navoiyning komil inson haqidagi qarashlarini zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayoni bilan bog‘liq holda o‘rganish va ulardan pedagogik faoliyatda foydalanish imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, komil inson, didaktika, pedagogik meros, axloqiy tarbiya, ma’naviy kamolot, adolat, saxovat, ilm-ma’rifat, insonparvarlik.

“Hayrat ul-abror” dostoni 3988 bayt, ya’ni 7976 misradan iborat bo‘lib, masnaviy she’riy shaklida va aruzning sari’ bahrida yozilgan. Adabiyotshunoslik manbalarida asarning 20 ta maqolat va ularga mos 20 ta hikoyatdan tashkil topgani qayd etiladi. Muqaddimada hamd, na’t, munojot va boshqa kirish mavzulari yoritilib, asosiy qismda axloqiy-falsafiy masalalar izchil bayon qilinadi. Dostonning ayrim nashr va tadqiqotlarida boblar soni turlicha ko‘rsatilishi mumkin; shu sababli ilmiy ishda foydalanilgan nashrga tayanib, bibliografik ma’lumotlarni aniq keltirish lozim. Dostonning didaktik qurilishida maqolat va hikoyat munosabati alohida ahamiyatga ega. Maqolatda muayyan axloqiy yoki falsafiy masala nazariy jihatdan yoritilsa, undan

keyingi hikoyatda shu g‘oya obrazlar va voqealar vositasida ochib beriladi. Natijada o‘quvchi axloqiy tushunchani faqat ta’rif sifatida qabul qilmay, uning hayotiy vaziyatlarda qanday namoyon bo‘lishini ham kuzatadi. Adabiyotshunoslik tadqiqotlarida ushbu kompozitsion usul dostonning asosiy badiiy-didaktik xususiyatlaridan biri sifatida baholanadi. Masalan, sultonlar haqidagi maqolat bilan bog‘liq “Shoh G‘oziy” hikoyati adolatli boshqaruv va hukmdorning mas’uliyati masalalarini yoritadi. Hotami Toy haqidagi hikoyat esa saxovat, muruvvat va insonlarga beg‘araz yaxshilik ko‘rsatish g‘oyalarini ifodalaydi. Ushbu hikoyatlar orqali Navoiy axloqiy tushunchalarni aniq obrazlar bilan bog‘laydi va o‘quvchini insonning xatti-harakatlariga uning jamiyatdagi mavqeidan ko‘ra axloqiy mezonlar asosida baho berishga yo‘naltiradi.

Navoiy dunyoqarashida komil inson tushunchasi faqat bilimli yoki yuqori mavqega ega bo‘lgan shaxsni anglatmaydi. U insonning ma’naviy yetukligi, axloqiy mas’uliyati, o‘z nafsini boshqara olishi va boshqalarga foyda keltirishi bilan bog‘liq. “Hayrat ul-abror”da inson kamoloti iymon, adolat, saxovat, qanoat, rostgo‘ylik, vafo, odob va ilm-ma’rifat kabi tushunchalar orqali yoritiladi. Ushbu fazilatlar dostonning turli maqolatlarida alohida mavzu sifatida ko‘tarilib, insonning ichki dunyosi va jamiyatdagi xulq-atvori bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Komil inson tarbiyasining muhim jihatlaridan biri — nafsni tiyish va o‘z xatti-harakatlarini nazorat qilishdir. Insonning istaklari va manfaatlari boshqalarning haq-huquqlariga zid kelmasligi, uning faoliyati esa vijdon va adolat mezonlariga muvofiq bo‘lishi kerak. Bu qarashlarni zamonaviy pedagogikada o‘zini boshqarish, hissiy nazorat, mas’uliyatli qaror qabul qilish va axloqiy tanlov tushunchalari bilan qiyoslash mumkin. Biroq bu zamonaviy atamalar Navoiyning o‘z iboralari emas, balki uning qarashlarini bugungi pedagogik nuqtayi nazardan sharhlash vositalaridir. Dostonda ilm-ma’rifat ham inson kamolotining muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi. Navoiy bilimni insonning dunyoqarashini kengaytiruvchi, fikrlashini chuqurlashtiruvchi va jamiyatdagi faoliyatiga ma’no beruvchi omil sifatida qadrlaydi. Shu bilan birga, bilimning axloqiy mas’uliyat bilan uyg‘un bo‘lishi muhimdir. Ilmli kishining haqiqiy qadri uning bilimidan qanday foydalanishi, odamlarga qanday

munosabatda bo‘lishi va jamiyatga qanday foyda keltirishi bilan ham belgilanadi. Bunday yondashuv ta’lim jarayonida bilim, axloq va amaliy faoliyatning o‘zaro bog‘liqligini tushuntirish uchun muhimdir.

“Hayrat ul-abror”dagi adolat g‘oyasi, ayniqsa, rahbar va hukmdor faoliyatini baholashda yaqqol namoyon bo‘ladi. Navoiy adolatni shaxsiy fazilat doirasidagina qoldirmay, uni jamiyat hayotining muhim mezoni sifatida talqin qiladi. “Shoh G‘oziy” hikoyatida hukmdorning adolatli yo‘l tutishi va o‘z faoliyatida haqqoniylikka rioya qilishi asosiy tarbiyaviy mazmunni tashkil etadi. Ushbu hikoyatning pedagogik ahamiyati shundaki, unda rahbarlik mas’uliyati, xolislik va inson huquqlariga hurmat kabi masalalar badiiy voqea orqali tushuntiriladi. Saxovat g‘oyasi Hotami Toy haqidagi hikoyatda ochib beriladi. Sharq adabiy an’analarida Hotami Toy saxovat timsoli sifatida tanilgan. Navoiy ushbu obraz orqali moddiy boylikning o‘zidan ko‘ra, insonning boshqalarga yordam berishga tayyorligi, muruvvati va oliyjanobligini muhim deb ko‘rsatadi. Ta’lim-tarbiya jarayonida bu g‘oyani hamkorlik, o‘zaro yordam, ko‘ngillilik va ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘lash mumkin. Bunda o‘quvchilar saxovatning faqat moddiy yordam emas, balki vaqt, bilim va e’tibor bilan ko‘maklashish shakllari ham mavjudligini anglaydilar.

Rostgo‘ylik va vafo masalalari ham dostonning axloqiy yo‘nalishini belgilovchi tushunchalardandir. Rostgo‘ylik insonlar o‘rtasida ishonchni mustahkamlaydi, vafo esa munosabatlarda sadoqat va mas’uliyatni ifodalaydi. Ushbu fazilatlarni shakllantirishda o‘quvchilarga hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish, turli qarorlarning oqibatlarini muhokama etish va o‘z fikrini dalillar bilan asoslash topshiriqlarini berish mumkin. Bunday faoliyat asardagi axloqiy mazmunni anglashni chuqurlashtiradi. “Hayrat ul-abror”ning zamonaviy pedagogik ahamiyatini aniqlashda asarning tarixiy mazmuni bilan bugungi ta’lim maqsadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni ilmiy asosda ko‘rsatish zarur. Doston bevosita zamonaviy pedagogik qo‘llanma sifatida yaratilmagan. Biroq undagi axloqiy muammolarni tahlil qilish, obrazlar faoliyatiga baho berish va hikoyatlardan xulosa chiqarish usullari adabiyot ta’limida hamda ma’naviy-ma’rifiy mashg‘ulotlarda

qo‘llanishi mumkin.

– Birinchidan, doston axloqiy tafakkurni rivojlantirish uchun material beradi. O‘quvchilar maqolatda ko‘tarilgan masalani o‘rganib, hikoyatdagi obrazlarning xatti-harakatlarini tahlil qiladilar. Masalan, “Shoh G‘oziy” hikoyati asosida adolatli qaror qanday bo‘lishi, rahbar o‘z vakolatidan qanday foydalanishi va xolislikning jamiyat uchun nima sababdan muhimligi muhokama qilinishi mumkin.

– Ikkinchidan, asar mustaqil fikrlash va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘quvchilardan hikoyatning asosiy g‘oyasini aniqlash, qahramonning qarorini baholash, muqobil yechimlarni taklif etish va o‘z nuqtayi nazarini matndan olingan dalillar bilan asoslash talab etilishi mumkin. Bu yondashuv o‘quvchining matnni tushunish, tahlil qilish va baholash qobiliyatlarini birgalikda rivojlantiradi.

– Uchinchidan, doston ma’naviy qadriyatlarni anglash va amaliy faoliyatga tatbiq etish imkonini beradi. Saxovat, vafo, rostgo‘ylik va adolat haqidagi g‘oyalar jamoaviy topshiriqlar, munozaralar, rolli vaziyatlar va refleksiv yozuvlar orqali o‘rganilishi mumkin. Masalan, o‘quvchilar guruhlarda adolatli qaror qabul qilishga oid vaziyatni tahlil qilib, o‘z yechimlarini doston mazmunidagi axloqiy mezonlar bilan qiyoslaydilar.

– To‘rtinchidan, asar o‘z-o‘zini tarbiyalash va mas’uliyatni anglash masalalarini muhokama qilishga yordam beradi. O‘quvchilar o‘z xatti-harakatlarini halollik, odob, adolat va boshqalarga hurmat kabi mezonlar asosida baholashni o‘rganadilar. Bunda pedagogning vazifasi tayyor xulosalarni majburan qabul qildirish emas, balki matn bilan ishlash, savollar berish va dalillarga tayangan mulohaza yuritish uchun sharoit yaratishdan iborat.

Shunday qilib, “Hayrat ul-abror” dostonini zamonaviy ta’lim jarayonida o‘rganish tarixiy-adabiy bilimlarni egallash bilan birga, o‘quvchilarning axloqiy tafakkuri, mustaqil fikrlashi va ma’naviy mas’uliyatini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Ushbu imkoniyatdan samarali foydalanish uchun doston matnini tarixiy kontekstda o‘rganish, maqolat va hikoyatlarning mazmunini aniq dalillar asosida tahlil

qilish hamda ularni bugungi hayotiy vaziyatlar bilan ehtiyotkorlik bilan qiyoslash zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kenjayeva S.N. Temuriylar davriga oid pedagogik asarlarda axloq masalalari // European science international conference: Modern problems in education and their scientific solutions. Vol. 3 No. 3 (2026) . 347-349-b.

2. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri adabiy merosida komil inson tarbiyasi masalalari // Global Academic Conference on Research and Innovation. Volume 2, Issue 4 GACRI 2026/ New York/The Usa. 54-57-b.

3. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri pedagogik tafakkurida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning o‘rni // International Conference on Contemporary Research ICCR–2026. 96-99-b.

4. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi [Matn]: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: «Ishonchli hamkor», 2021. - 272 b.

5. Roziqov O. R. va boshqalar. Didaktika. T., "Fan", 1997, 111-b.

6. Xodjayev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. –Toshkent, 2016. – 314 b.